

TANULMÁNYOK

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A RÓMAIAKRA VÁRVA

I. Késő hellénizmus Kallatisban

Két eddig közöletlen terrakotta szobor a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében a Fekete-tenger partján fekvő Kallatisból, a mai Mangaliából származik. Részletes elemzésük alapján a Kr. e. 2. század második felére — az 1. század első negyedére keltezhetők. A helyi terrakottaműhelyek történetének áttekintése a 4. századi kezdetektől azt mutatja, hogy a Római Birodalomba való integrálást befejező, a Kr. e. 1. század közepére keltezhető feliraton fennmaradt szerződést megelőző másfél száz évben virágzott a helyi produkció, és egyik fő eszköze volt a görög és nem görög lakosság közti kulturális különbségek kiegyenlítésének.

Csaknem fél évszázaddal ezelőtt, 1957-ben a kiváló paleolit-kutató, Vértess László gyűjteményéből két terrakotta szobor került a Szépművészeti Múzeumba; Mangaliában, az ókori Kallatisban helyi leletekként jutottak a tulajdonába.

1. *Álló lányalak* (1—4. kép). Lelt. sz.: 57.2.A; m.: 11, 52 cm. Vörösesbarna (5YR 5/4—5/6) szemcsés agyag, szürkéssárga (7.5YR 7/2—7/3) felület fehér fedőréteg vagy festés nyomai nélkül. Két formából készült, a koszorút utólag illesztették a fejhez. Alján törésfelület; hiányzik az alak alsó része és jobb karja; a két fél rész összeillesztésének nyoma mindkét oldal hosszában csak részben, durván van elsimítva. Hátán négyszögletes égető nyílás felső fele maradt meg.

A lányalak ruháján elől V-alakú kivágás és három boglár van: kettő a vállán, egy harmadik elől, a mellei közt. Mivel a jobb válla hiányzik, a másik pedig takarva van, nehéz eldönteni, hogy peplos formájú chitonról¹ vagy a chiton fölött viselt *peronatrix*-ről van-e szó.² A test köré csavart köpeny a jobb vállat szabadon hagyja, a mell alatt csaknem vízszintes párnába csavarodik és a bal alsó kar alól vastag redőkben hullik le; a köpeny szegélye hátul is plasztikusan jelezve van. A fej kissé balra fordul, a test és a súlyát hordó jobb láb előlnézetben van mintázva, a bal lazán oldalra fordul. A könyökben behajlított bal kézben esetleg labda van, jobb oldalt a csípő

¹M. Bieber: *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht*, 2. Aufl. Berlin 1967. 34. A meghatározás bizonytalanságáról l. pl. E. B. Harrison: *Archaic and Archaistic Sculpture* (The Athenian Agora, Vol. XII). Princeton 1965. 53—54. Vö. D. Burr Thompson: *Hesperia* 28 (1959) 145.

²Bieber: i. m. 35.

alatt talán az oldalt lecsüngő jobb kar nyomai maradtak meg. Az arc kerek, a középben elválasztott hajban vastag koszorú szalaggal. Bal oldalán korong alakú fülbevaló látszik, a másik oldalon a lehulló hajfürtök elfedik a fület.

A kompozíció szobrászati elképzelése a 4. század közepének görög monumentális szobrászatára vezethető vissza. Ezt két- és háromdimenziós művek sora tanúsítja, amelyek a legszembetűnőbben a halikarnassosi Maussolleion ún. Artemisia-szobra köré csoportosíthatók.³ A típus, a műfaj által megkövetelt változtatásokkal és különböző stílus-variánsokkal a korai hellénizmus terrakotta szobrászatában is megjelenik,⁴ és a 2. század közepe táján „pergamoni” szellemben újrafogalmazódik.⁵ A kallatisi szobor közvetlen mintaképeit ebben a körben, közelebből a kisázsiai műhelyekben lehet keresni, de a kétségtelenül helyben dolgozó mester számára a szobrászati motívum egész korábbi története egy szinte teljesen kiüresedett hagyományt jelentett. Elég csak a ruharedők merev, élettelen mintázására, a súlyt nem hordó láb szervetlen elhelyezésére vagy a legalább dekoratív szintű kecsesség hiányára utalni. Egyes részletek is arra mutatnak, hogy a készítő műhely a késő hellénisztikus korban, szerény kézműves igényekkel dolgozott: a két negatív félforma összeillesztési helyét durván és hanyagul dolgozták el, alig van nyoma a mintázó pálca használatának az utólagos átdolgozásra, ami különösen feltűnő a szemöldök jelzésének elmaradásában, a hajfürtök szűkszavú kidolgozásában, minden igyekezet hiányában a virágkoszorú tagolására, és a konty formátlanságában. Egyébként a fejen erősen hátratólt, súlyos, csak a homlokon kidolgozott koszorú és a párnaszerű, a test és az arc formájával nem összehangolt hátsó fejrész (l. az oldalnézetet) már magában is a szobor késői keletkezésének jele,⁶ és a Kr. e. 2. század utolsó vagy az 1. század első negyedére való keltezést ajánl. Hogy mi az, ami a kézműves-gondosságból itt hiányzik, és hogyan viszonylik a pontusi mesterek művészi teljesítménye a nagyjából egykorú nagy kisázsiai műhelyekéhez, azt minden további elemzésnél meggyőzőbben szemlélteti az összehasonlítás két azonos típusú, Kisáziában készült terrakottafejjel (5—8. kép); a két fej azonos formából készült, a szemeket, haját és koszorút mintázó pálccal utólag átdolgozták.⁷

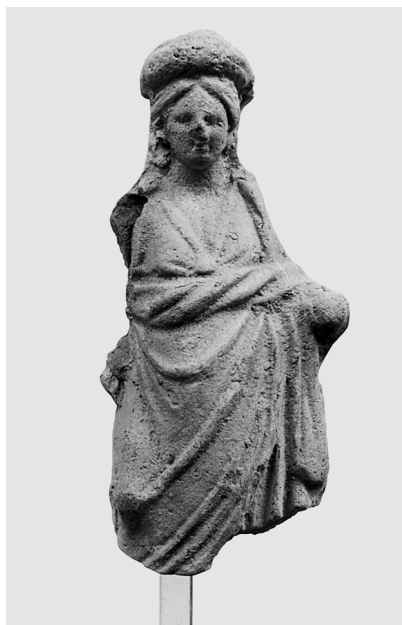
³R. *Kabus-Jahn*: Studien zu Frauenfiguren des Vierten Jahrhunderts vor Christus. Darmstadt 1963. 23—50; E. B. *Harrison*, in: Festschr. F. Brommer. Mainz 1977. 156—157 és Taf. 43; G. B. *Waywell*: The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus in the British Museum. London 1978. 103—104 és 70—71.

⁴L. pl. S. *Besques*: Cat. des figurines et reliefs en terre-cuite du Louvre III,1. Paris 1971. 187, Nr. D 1370 és pl. 262 c—e (matrix Smyrnából), vagy a thasosi nőalakok Hédisté-típusát: A. *Muller*: Les terres cuites votives du Thesmophorion (Etudes Thasiennes XVII). Athen—Paris 1996. 180—182 és pl. 55.

⁵L. D. *Burr Thompson*: Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. Princeton 1963. 25 ad nr. 72; B. *Vierneisel-Schlörb*: Die figürlichen Terrakotten I (Kerameikos, Band XV). München 1997. 148—149, ad Nr. 459.

⁶*Thompson*: i. m. (5. j.) 47; *Ua.*: Hesperia 34 (1965) 64.

⁷Az 5—6. kép: lelt. sz.: T.274; m.: 5,92 cm. A 7—8. kép: lelt. sz.: T.275; m.: 5,8 cm. Vétel Paul Arndttól, aki mindkettőt Kisáziában szerezte. Mindaddig közöletlenek voltak, de említi őket *Oroszlán Z.*: Az O. M. Szépművészeti Múzeum antik terrakotta gyűjteményének katalógusa. Budapest 1930. 53—54, 37—38. sz.

1—4. kép. Álló lányalak Mangaliából. Budapest, Szépművészeti Múzeum

5—8. kép. Két női fej Kisácsiából. Budapest, Szépművészeti Múzeum

2. *Álló ruhás nőalak (9–12. kép)*. Lelt. sz.: 57.1.A; m.: 11,4 cm. Világosbarna agyag (7.5YR 7/4), fehér alapozás nyomaival. Két formából készült, hátsó oldala lényegében kidolgozatlan, a két forma összeillesztési helye a mintázó fával durván eldolgozva. Hátán kivágott, nagyméretű négyszögletes égető nyílás. Hiányzik a fej, a jobb láb és mintegy fele a lapos, négyszögletes, alul nyitott talpzatnak; az alsó ruharedőkön kis csorbulások. Az első oldal elhasznált negatívából készült.

A nőalak súlya a bal lábán van, a jobb előre lép; földig lehulló ruhát visel, talán chiton fölött peplost, vagy peplost hosszú átvetővel (a felső rész egyáltalán nincs jelezve), efölött pedig a bal vállára és mindkét karjára vetett köpenyt, amely a kissé behajlított bal és a leengedett jobb kart eltakarva a kezek alatt mindkét oldalon súlyos, vastag redőkben hullik le. Az inkább bekarcolt, mint mintázott ruharedők csaknem párhuzamosak. Úgy tűnik, hogy a mellék alatt festett vagy legalábbis színnel jelzett övet viselt. A felsőtest hátrahajlik, a has kidudorodik.

A szobrászati felépítés fő elemei az 5. század második feléig visszakövethetők, de a szobor közvetlen előképeit a típus kora hellénisztikus terrakotta fogalmazásai közt kell keresni,⁸ amelyeknek mintái késő klasszikus és kora hellénisztikus nagyszobrászati művek voltak.⁹ A kallatisi nőalak műhelyének korát és helyét ettől a produkciótól időben és térben messze távol kell elképzelni. Ami az utóbbit illeti, az egyhangú, felszínes kézműves munka (elég csak az előre lépő láb rosszul sikerült mintázására vagy a ruharedők anyag kidolgozására utalni) a hellénisztikus világ peremén működő mesterre vall. A pusztán a szobortípus alapján megkísérelt keltezés aligha vezet biztos eredményre, mert a hellénisztikus korban mindig számolni kell régen kialakult motívumok tartós továbbélésével vagy visszanyúlással klasszikus kori fogalmazásokhoz. Ez azonban távolról sem jelenti a művészi kifejezőmód teljes időtlenségét. Így a jelen esetben is a szobor felépítése egészében és részleteiben olyan korszakra mutat, amelyben prototípusainak szobrászati kvalitásai nyilván a közvetítés több fokán keresztül lassanként teljesen elvesztették eredeti értéküket. Azonnal szembetűnővé válik ez a merev ruharedők kifejezéstartalomban, egyhangú mintázását, még inkább a kompozíció hideg, kényszeredett egynézetűségét vizsgálva: a súlyt hordó és a másik láb közti különbség¹⁰ szinte jelentéktelen, az oldalnézet értelmetlenné vált; „pergamoni” vonásoknak nincs nyoma. Nyilván a Kr. e. 2. század

⁸ Vö. G. Kleiner: *Tanagrafiguren*. Berlin 1942. 125 és Taf. 28a. Tarentumi példány: J. P. Uhlenbrock, in: *The Coroplast's Art. Greek Terracottas of the Hellenistic World*, cat. New York 1990. 154, nr. 41 és 4. színes tábla (oldalfordítással).

⁹ L. pl. R. Horn: *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik*. München 1931. 16–28; O. Palagia: *Euphranor*. Leiden 1980. kül. 18, 65–67; R. R. R. Smith: *Hellenistic Sculpture*. London 1991. 75–77, 83–86 és legutóbb B. Sissondo Ridgway: *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture*. Madison 1997. *passim*, kül. 169–170, 258–261, 335–337, mindegyik további irodalommal. A hellénisztikus terrakottaplasztika időrendjéhez l. még S. I. Rotroff, in: *The Coroplast's Art*, i. m. (8. j.) 22–30.

¹⁰ L. ehhez F. Hiller: *Formgeschichtliche Untersuchungen zur griechischen Statue des späten 5. Jh. v. Chr.* Mainz 1971. 28–29.

9—12. kép. Álló ruhás nőalak Mangaliából. Budapest, Szépművészeti Múzeum

második felében vagyunk. Archaizálásról a szó legszorosabb értelmében nem, klasszicizálásról is legföljebb az alkalmazott formulákat tekintve lehet beszélni.¹¹ Hangsúlyozni kell azonban, hogy a koroplaszta szerves görög hagyomány nyomában dolgozott, amely a produkció nagy központjaiban még eleven hatású volt: ezt igazolja a pontusi nőalak összehasonlítása ugyanennek a típusnak egyik egykorú, Myrinában készült képviselőjével.¹²

Semmi ok nincs arra, hogy a két szobor megadott származási helyének hitelességét kétségbe vonjuk. Kallatis a Fekete-tenger nyugati partvidékén köztudomásúlag a hellénisztikus terrakotta szobrászat leggazdagabb lelőhelye. Annál sajnálatosabb, hogy ennek a sok ezerre menő produkciónak számos problémájára vonatkozólag mai tudásunk rendkívül korlátozott.¹³ Mindenekelőtt hiányzik az anyag teljes, szisztematikus, a töredékekre is kiterjedő és gazdagon illusztrált állagfelvétele, ami — hála az utóbbi évtizedek néhány jelentős munkájának¹⁴ — ma távolról sem reménytelen vállalkozás. Úgy tűnik, egyelőre még hiányzanak a feltételei egy tudományos összkatalógus elkészítésének. Az 1924—1940 közti években Sauciuc-Săveanu, Kallatis érdemes kutatója egész sorát közölte a túlnyomórészt mangaliai magángyűjteményekben őrzött terrakottáknak,¹⁵ de ezeknek közelebbi leletkörülményei többnyire ismeretlenek, és a szöveget kísérő illusztrációk, ha egyáltalán vannak, olyan rossz minőségűek, hogy semmiféle további következtetésre nem adnak lehetőséget. V. Canarache kis füzete, egyelőre a kallatisi terrakottaszobrászatnak szentelt egyetlen önálló munka,¹⁶ elsősorban ismeretterjesztő jellegű, és kizárólag ismeretlen leletösszefüggésekből származó anyagot tárgyal; ennek ellenére a közel háromszáz, illusztrációval kísért darabot bemutató munka a hivatkozás fő forrása lett azoknak a tudományos érdeklődésű kutatóknak a számára, akiknek nem volt lehetőségük a különböző romániai gyűjteményekben őrzött anyag személyes tanulmányozására.

Canarache munkája azonban távolról sem tükrözi a romániai terrakottakutatás mai állását. Radu Vulpe úttörő tanulmányát, amelyben először közölt kallatisi terrakottákat eredeti leletösszefüggésükben,¹⁷ kivált a legutóbbi három évtized-

¹¹ A terminológiai vitához legutóbb *M. D. Fullerton*, in: *Stephanos. Studies in Honor of B. Sismondo Ridgway*. Philadelphia 1998. 69—76 (utalással a legfontosabb álláspontokra).

¹² *Besques*: i. m. II. Paris 1963. 99, Myrina 1104 és pl. 116a.

¹³ *V. Canarache*: *Masken und Tanagrafiguren aus Werkstätten von Callatis-Mangalia*. Konstanz 1969 (a továbbiakban: *Canarache*). 20, három évtizeddel ezelőtt kétezer példányt említett, de a bukaresti Nemzeti Múzeumban őrzött példányokon kívül. Azóta az általa nem tárgyalt leletanyag is lényegesen gyarapodott. L. még *R. Vulpe* megjegyzését: *Dacia* 5—6 (1938) 336, 7. j. Elveszett és szétszóródott darabokról *Canarache* 14—16.

¹⁴ L. a fentebb idézettekén kívül elsősorban *A. Laumonier*: *Délos*, fasc. XXIII. Paris 1956. és *E. Töpferwein*: *Terrakotten von Pergamon* (*Pergamenische Forschungen*, Band 3). Berlin 1976, valamint *D. Burr Thompson* tanulmányainak új kiadását: *Hellenistic Pottery and Terracottas* (ed. *S. I. Rotroff*). Princeton 1987.

¹⁵ *Dacia* 1 (1924) 157—158; uo. 3—4 (1927) 463—469; uo. 5—6 (1938) 262—265, 305—309; uo. 7—8 (1940) 270—276; uo. 9—10 (1945) 299—323.

¹⁶ Fent 13. j.

¹⁷ *Dacia* 5—6 (1938) 329—339; a két szobor reprodukciója *D. M. Pippidi*: *I Greci nel Basso Danubio* (a továbbiakban: *Pippidi*: *Greci*). Milano 1971. 55—56. kép.

ben számos olyan publikáció követte, amelyben a terrakották lelettárgyakként, teljes együttes keretében kerültek bemutatásra.¹⁸ Az ásatási beszámolók azonban természetesen nem adtak lehetőséget szerzőiknek az egyes terrakotta szobrok részletes tárgyalására, még kevésbé műtárgyakként való elemzésükre. Így a kétségtelenül létezett, jól dokumentálható helyi műhelyek tevékenységével kapcsolatban még sok a nyitott kérdés;¹⁹ túlságosan keveset tudunk a produkció történetéről, az importált darabok származási helyéről, a helyi hagyományokról, a kapcsolatokról a Pontusvidéken belüli és kívüli egyéb műhelyekkel, nem utolsósorban pedig a kallatisi agyagszobrászat stílusfejlődéséről — legalábbis abban a rendkívül korlátozott értelemben, ahogy erről a hellénisztikus koroplasztikával kapcsolatban beszélni lehet —, valamint a kallatisi példányok kronológiájáról, a szobrok funkciójáról és vásárlói köréről.

Ilyen kérdések megválaszolásához a két budapesti példány csak egészen kis mértékben járulhat hozzá. Mindenekelőtt: a jelenleg ismert típustárat két további példánnyal gazdagították. Ami a kronológiát illeti, feltűnő, hogy a fentebb említett, ismert leletösszefüggésből származó valamennyi szobrot a 4. század második — 3. század első felére keltezték, és a velük együtt talált datálható sírmelléletek — mint rendkívül ritka esetekben a díszített edények vagy a terrakották tipikus kísérői, a festetlen kis unguentariumok²⁰ — többnyire igazolják ezt a keltezést. Nagy vonalakban azonban megrajzolható a kallatisi produkció útja, amely a kora hellénisztikus kezdetektől a budapesti példányok keletkezésének koráig vezet. A legkorábbi ismert darabokat, így elsősorban néhány színész-figurát,²¹ kétségtelenül Attikából importálták. Ezeket a Tanagra-szobrok helyi utánzatai követik, némelyikük elképzelhetően importált negatív formából;²² egyes típusok ismétlődése azonban arról tanúskodik,

¹⁸ Elsősorban C. Preda: *Dacia N. S.* 5 (1961) 282–293 és 9–12. kép; *Ua.*: SCIV 17 (1966) 145–147 és fig. 5, 1–8; N. Chelușă-Georgescu: *Pontica* 7 (1974) 177–178, 3. sír, és 4. tábla, 2–3. kép, valamint 184–187, 11. sír, 7. tábla 6. kép és 8. tábla, 1–7. kép; E. Bărlădeanu—Zavatin: *uo.* 13 (1980) 235–236 és 8. tábla; *Ua.*: *uo.* 18 (1985) 85–98 és 2–4. tábla; O. Bounegru—E. Bărlădeanu: *uo.* 23 (1990) 335–337, 1. sír, 5. kép, 1–2.

¹⁹ Az importált és helyben készült darabok elkülönítése még nem történt meg, de a kallatisi műhelyek létezése kétségtelen, L. Canarache meggyőző érveit: 21. Negatív formák importja jól elképzelhető, ebben a tekintetben azonban származásuk kérdése közömbös.

²⁰ Csaknem kizárólag Forti III. típusát képviselik, l. L. Forti: *RendAccNapoli n. s.* 37 (1962) 149–150 (4. század utolsó negyede–3. század első fele); vö. J. W. Hayes: *Greek and Greek-Style Painted and Plain Pottery in the Royal Ontario Museum*. Toronto 1992. 175, ad nr. 231; S. I. Rotroff: *Hellenistic Pottery (The Athenian Agora, vol. XXIX)*. Princeton 1997. 355, ad nr. 1167 és 175–178. Funkciójukról ld. V. R. Anderson-Stojanović: *AJA* 91 (1987) 114–122.

²¹ Pl. *Dacia N. S.* 5 (1961) 285, 9. kép, 3–5 (= T. B. L. Webster—J. R. Green: *Monuments Illustrating Old and Middle Comedy*. London 1978³. 88, AT 74f; 92, AT 88, valamint T. B. L. Webster: *Monuments Illustrating Tragedy and Satyr Play*. London 1967². 114, AT 3). További Kallatisban előkerült színész-szobrok (T. B. L. Webster—J. R. Green—A. Seeberg: *Monuments Illustrating New Comedy*. London 1995³. 11, AT 18a-d; 12, AT 21; 16, AT 31b; 17, 35c) inkább attikai típusok helyi változatai, mint Athénból importált darabok.

²² *Vulpe*: i. h. 336–337.

hogy ezek meghonosodtak Kallatisban,²³ tehát lassanként helyi hagyomány alakult ki. Az erre utaló daraboknak későbbi változatai a 3. század folyamán mind több olyan vonást vettek föl, amelyek a virágzó kisázsiai műhelyek és részben az alexandriai művészet²⁴ erősödő hatásáról tanúskodnak. (A Kallatisban előkerült darabok időrendi viszonya a Fekete-tenger északi partvidékének görög városaiban talált azonos típusú példányokhoz²⁵ még tisztázásra vár.) A hellénisztikus terrakottaszobrászat égei-északpontusi köznyelvébe való betagolódás folyamatának a végpontján áll az itt közölt két töredékes szobor. Fentebb már utalás történt kapcsolatukra olyan típusokkal és stíluselemekkel, amelyek számunkra elsősorban Myrina (és Thasos) műhelyeiből ismerősek. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ez az integráció semmiképpen nem jelenti a helyi műhelyhagyományok megszakadását: a hiányzó fejű budapesti szobor nyilvánvalóan a Vulpétól közölt sírleletből származó, fentebb említett nagyobb, színesen is reprodukált ruhás nőalak késői változata.²⁶ A Canarache kis könyvében illusztrált példányok részletes elemzése is elég volna ahhoz, hogy további érvekkel igazolja a kallatisi produkció folytonosságát a 4. század végétől a Kr. e. 1. század elejéig.

Ennek a produkciónak a megoszlásáról a hellénizmus századaiban, és ezzel a műhelyek késő hellénisztikus kori aktivitásának méreteiről egyelőre nem állnak rendelkezésünkre statisztikai adatok. Az ókori Kallatis feltárását akadályozó nehézségek ismeretében²⁷ egy ilyen vizsgálat amúgyis túl korainak tűnik. Mindenesetre a helyi koroplasztika története — a helytörténész Memnón ismert állításával²⁸ ellentétben — legalábbis kulturális szinten a város viszonylagos virágzását mutatja a 2. század egész folyamán, és ez teljesen összhangban van a régészeti, különösen pedig a

²³ Így pl. az ülő rabszolga négy nyilvánvalóan nem azonos korú példánya (*Canarache*: nr. 244—247; *Webster—Green—Seeberg*: i. m. AT 18a—d; a típus csak Kallatisból ismert!); a *Vulpétól* publikált kisebb ruhás nőalak (i. m. 7—8. kép; *Pippidi*: Greci. 55. kép; a típushoz *Kleiner*: i. m. Taf. 9, kül. f és 90, továbbá *Besques*: i. m. II, pl. 124e és 125a,c, valamennyi a Tanagra-figurák myrinai verziója, l. a változatokat in *Winter*: Typen II, 38—39 és a boiótiai prototípusokhoz még *Besques*, III, pl. 15) az egykori Slobozianu-gyűjtemény hiányzó fejű szobrán tér vissza (*Canarache*: 138, nr. 187; l. még *Pontica* 18, 1985, 90, pl. 2,1); alighanem azonos formából négy Erős-figura: *Pontica* 7 (1974) 176, pl. 4,2 és *Canarache*: 66—67, nr. 42, 43, 46 (a 41. és 44. sz. helyi változat).

²⁴ Alexandriai kapcsolatokról Kallatisban *M. Rostovtzeff*: *Social and Economic History of the Hellenistic World III*. Oxford 1941. 1644 és 45. j. Alexandriai ösztönzés feltételezhető a budapesti Lányszobor ruhájának mintázásában is (vö. *D. Burr Thompson*: *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience*. Oxford 1973. 29—30).

²⁵ Vö. például a fent (23. j.) említett kallatisi Erősokat egy khersonnésosi példánnyal: *G. D. Belov* in: *Terrakoty Severnogo Pričernomorja* (szerk. *M. M. Kobylina*). Moszkva 1970. 73, nr. 12 és 10. tábla, 5. kép.

²⁶ *Vulpe*: i. m. 5—6. kép; *Pippidi*: Greci. 56. kép; valamivel távolabbi *Canarache*: nr. 189.

²⁷ Rövid áttekintés a kallatisi helyzetről és az ásatások jelenlegi állásáról: *G. Bordenache*: *EAA Supplemento* 1970. Roma 1973. 174—175 (a legfontosabb irodalommal) és ehhez kiegészítésként *A. Rădulescu*: *EAA, Secondo Supplemento I*. Roma 1994. 823—824 (további irodalommal); l. legutóbb *M. Ionescu—N. C. Georgescu*: *SCIVA* 48 (1997) 155—175. Az ásatások történetéhez *D. M. Pippidi*: *Dacia N. S.* 6 (1962) 469, 4. és 2. j. Új teljes összefoglalás: *Al. Avram*: *Atti Soc. Magna Grecia*. Taranto 2001. 612—632.

²⁸ *L. Pippidi*: *Greci*. 100, 115.

feliratos források tanúságával.²⁹ Bár az amphora-bélyegzők feldolgozása némi jelét mutatja bizonyos krízisnek a század közepe táján,³⁰ az anyag rohamos gyarapodásának és az értékelésével kapcsolatos problémáknak a tudatában³¹ ez önmagában nem kényszerítő érv a városfejlődés általános képének lényeges módosítására.³²

A terrakották vásárlóinak köréről egyelőre csak bizonytalan ismereteink vannak. Némelyik példány gazdag sírból került elő,³³ túlnyomó részüket azonban csak kevés és szegényes sírmelléklet kísérte.³⁴ Ami a sírok lakóinak azonosítását illeti, sem társadalmi, sem etnikai különbségek nem bizonyíthatók. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy abban a periódusban, amely az egész nyugat-pontusi terület számára „szegénységet és nyomort” hozott,³⁵ a thráko-geta és szkíta népességgel való együttélés növekvő nehézségei ellenére³⁶ Kallatisban³⁷ és területén³⁸ számos jel a nem görög rétegek szembetűnő akkulturációját tanúsítja.³⁹ Új és részben még közöletlen leletek⁴⁰

²⁹ Az emlékanyagról l. fent 27. j. Mint ismeretes, a rendkívül gazdag feliratos anyag feldolgozását értékes előmunkálatok sora után (l. az irodalmat: *Danov*: RE Suppl. IX, 1962, 1079) *D. M. Pippidi* kezdte el (legfontosabb idevágó tanulmányainak gyűjteménye: *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noir*. București—Amsterdam 1975. kül. 65—80, 121—158, 172—192, 202—207, 263—269). A munkát tanítványa, *Al. Avram* folytatja, aki vállalkozott a kallatisi görög és latin feliratok feldolgozására az *Inscriptiones Scythiae Minoris* sorozatának keretében (l. *SCIVA* 45, 1994, 303).

³⁰ *M. Gramatopol—Gh. Poenaru Bordea*: *Dacia* N. S. 13 (1969) 143 és 129. j.

³¹ A különlegesen gazdag kallatisi anyagra vonatkozó irodalomból: *Gramatopol—Poenaru Bordea*: i. m. 127—282; *L. Buzoianu*: *Pontica* 12 (1979) 77—95; *L. Buzoianu—N. Cheluță-Georgescu*: uo. 16 (1983) 149—188; *Gh. Poenaru Bordea* in: *Recherches sur les amphores grecques* (éd. *J.-Y. Empereur—Y. Garland*). Paris 1986. 335—351; *L. Buzoianu*: uo. 407—415; *Al. Avram—Gh. Poenaru Bordea*: *Dacia* N. S. 32 (1988) 27—33; 33 (1989) 11—124; 34 (1990) 11—128; *Al. Avram*: *SCIVA* 39 (1988) 287—313; *L. Buzoianu—N. Cheluță-Georgescu*: *Pontica* 31 (1998) 49—98. A kallatisi amphora-bélyegyek jelentőségéről a város kereskedelmi kapcsolatainak kutatásában *Pippidi*: *Greci*. 114. A kereskedelem útjainak új problémáiról *Al. Avram*: *Dacia* N. S. 35 (1991) 122—123. Módszertani kérdésekről *J.-Y. Empereur*: *BCH* 106 (1982) 219—233.

³² Kallatis történetéről a nyugat-pontusi térség keretében *Rostovtzeff*: i. m. 568 skk., kül. 594, és az újabb kutatások alapján *D. M. Pippidi*: *Balkan Studies* 6 (1965) 99—118; *Ua.*: *EAA Supplemento* 1970. i. h. 173—174 (rövid áttekintés irodalommal) és elsősorban *Ua.*: *Greci* (Kallatisról l. *Indice analitico*, s. v.); *Chr. Danov*: *Altthrakien*. Berlin—New York 1976. 202—222.

³³ L. mindenképp a gyermeksírt: *Preda*: *Dacia* N. S. 5 (fent 18. j.).

³⁴ Ilyen sírok vannak közölve in: *Pontica* 7 (1974), 13 (1980), 18 (1985) és 23 (1990); l. fent 18. j. A további sírmelléletek a fent (20. j.) említett unguentariumokon kívül többnyire csak egy vas strigilisből, egy bronzgyűrűből és olykor egy díszítetlen bronztükrökből állnak.

³⁵ *Rostovtzeff*: i. m. 764.

³⁶ Összefoglalóan *Pippidi*: *Greci*. 101—109; l. még *Al. Avram*: *Dacia* N. S. 35 (1991) 136.

³⁷ Arról, hogy az általános szituáción belül különbséget kell tenni az egyes városok között, l. *Pippidi*: *Greci*. 100.

³⁸ Erről l. legutóbb *Avram* alapvető tanulmányát: i. m. (36. j.) 103—137.

³⁹ Görögök és nem görögök együttéléséről és részben keveredéséről Kallatis területén és lassanként egyre nagyobb mértékben a görög *polis*-okban is l. *Pippidi*: *Scythica Minora* (29. j.). 79—80; *M. Coja*, in: *Greek Colonists and Native Population* (ed. *J.-P. Descoudres*). Canberra—Oxford 1990. 157—168, kül. 164; *Avram*: i. h. (36. j.) 121—122, 128—130, 136. Vö. *C. Scorpan*: *SCIV* 21 (1970) 65—95; *Danov*: i. h. (32. j.) 348—368. A sírok lakóival kapcsolatban l. már *Preda*: *Dacia* N. S. 5 (18. j.) 302—303.

⁴⁰ L. mindenképp a hellénisztikus szentélyt Nuntașiban, Histria környékén görög és helyi kerámiával és néhány terrakotta szoborral, köztük egy Kybelé-ábrázolással egy kallatisi figurával azonos

azt bizonyítják, hogy a terrakottaszobrászat különösen alkalmas volt a közvetítő szerepre görögök és nem görögök között, és ezáltal egy olyan helyi kultúra megszilárdítására,⁴¹ amely a rómaiakkal kötött végzetes szerződés⁴² előestéjén még őrizte a régi görög hagyományok örökségét.

II. Az Abruzzokból⁴³

A Szépművészeti Múzeum Antik gyűjteményében őrzött terrakotta fej bemutatása, besorolása a samnis művészetbe. Rokonsága a Schiavi d'Abruzzo szentélyében talált fogadalmi ajándékokkal. Ezzel kapcsolatban megjegyzések a településeken kívüli szentélyek jelentőségéről az itáliai népeknél, a samnis művészet néhány jellemző vonásáról és a samnis kultúra eltűnéséről a római hódítás után.

Az ókor tárgyi hagyatékának kutatója nem egyszer kerül szembe azzal a széltevében érvényes igazsággal, hogy vannak kérdések, amelyekre csak az időtől lehet feleletet remélni. Számos régi és új tapasztalat arra is felkészítette, hogy a felelet szinte soha nem egyértelmű vagy végleges, sőt nem ritkán újabb kérdések sorát veti fel.

A budapesti Szépművészeti Múzeum antik gyűjteménye csaknem egy évszázada őriz egy emberfej alakú terrakottatárgyat (13–15. kép). Leltári száma T.559; magassága 12,16 cm, a fej átmérője 10,14 cm. Vörösesbarna (5YR 6/4) szemcsés

formából (C. *Dămaneantu*: Dacia N. S. 37, 1993, 59–78, kül. 69–71 és 71. j.) és Albești települését Kallatis környékén; az utóbbi egyelőre csak előzetes jelentésekből ismeretes (vö. *Avram*: Dacia N. S. 35, 1991, 117–118 és 93. j.), de gazdag terrakottaleletei legutóbb közlésre kerültek (A. *Rădulescu*–L. *Buzoianu*–M. *Bărbulescu*–N. *Cheluță*–*Georgescu*: Pontica 28–29, 1995–1996, 23–72, tematikus csoportosításban és egyelőre csak a nyugat- és észak-pontusi leletekre korlátozott összehasonlító anyaggal).

⁴¹ Kallatis szellemi kultúrájáról *Pippidi*: Greci. 118–130 és 266 (jegyzetek).

⁴² *Pippidi*: Scythica Minora, i. h. 172–181; most másképp *V. Lica*: St. clasice 28–30 (1991–1994) 27–38; *Al. Avram*, in: The Greek Colonisation of the Black Sea Area (ed. G. T. *Tsetschladze*). Stuttgart 1998. 127–128 és 34. j.; *V. Kozhokaru*: Arheologia (Kijev) 2002, 1, 115–117.

⁴³ A szokásosokon kívül használt rövidítések:

„Bourgeoisies”, 1983 — Les „bourgeoisies” municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Paris—Naples

Brunt, 1971 — P. A. *Brunt*: Italian Manpower 225 BC—AD 14. Oxford

Culture Adriatiche, 1978 — V. *Cianfarani*—A. *La Regina*—L. *Franchi dell'Orto*: Culture Adriatiche Antiche di Abruzzo e di Molise. Roma

Hellenismus, 1976 — P. *Zanker* (ed.): Hellenismus in Mittelitalien. Göttingen

Luoghi, 1997 — A. *Campanelli*—A. *Faustoferrì* (a cura di): I luoghi degli dei. Sacro e natura nell'Abruzzo italico. Chieti

Romanisation du Samnium, 1991 — La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Naples

Salmon, 1967 — E. T. *Salmon*: Samnium and the Samnites. Cambridge

Samnium, 1991 — St. *Capini*—A. *Di Niro* (a cura di): Samnium. Archeologia del Molise. Roma

Sannio, 1980 — Sannio. Pentri e Frentani dal VI al I sec. A.C. Roma

Sannio, Atti, 1984 — St. *Capini*—G. *De Benedettis* (red.): Sannio. Pentri e Frentani dal VI al I sec.

A.C. Atti del Convegno 1980. Matrice

Tagliamonte, 1996 — M. *Tagliamonte*: I Sanniti. Milano

Wiseman, 1971 — T. P. *Wiseman*: New Men in the Roman Senate 139 BC—AD 14. Oxford

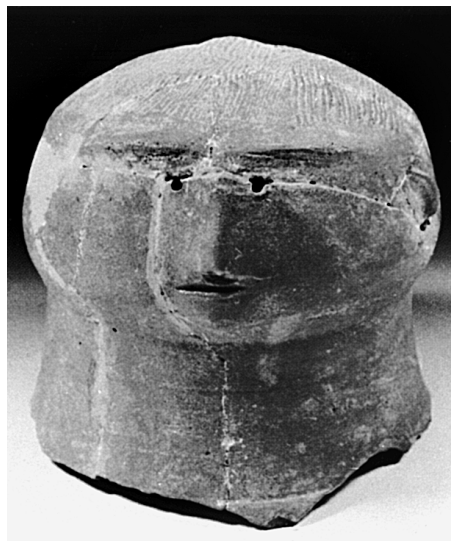
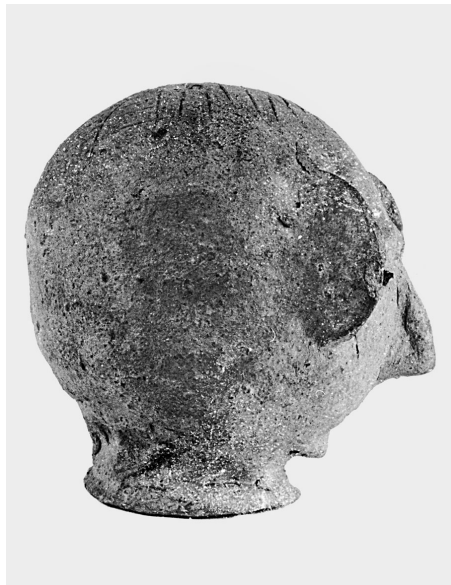
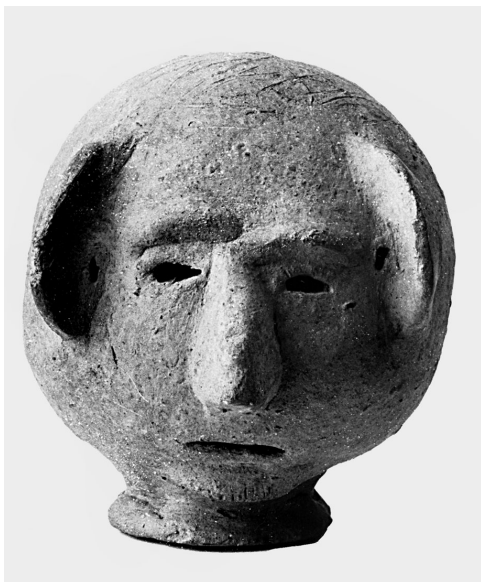
agyagból készült, amely az égetés során belül sötétszürke maradt. Festetlen, de az arcresz vékony, finomabban iszapolt, sárgászörös (SYR 6/6) agyagréteggel van bevonva. Teljesen ép; korongon formálták, majd felületét formázó pálcával átdolgozták. A csaknem szabályos gömb alakú fej lefelé kiszélesedő talpból emelkedik ki; a talp, amely alul egyenes lappal teljesen lezárja a belül üreges figurát, ugyancsak korongon, de külön készült, és durván illesztették a fejhez. Az arc kissé lefelé néz. Kéz- zel mintázták és utólag ragasztották a fejhez a két fület, a két szemöldököt és az orrot; az állat kihúzással képezték ki. A haját rendszertelenül egymást keresztező bekarcolt vonalak jelzik a fej egész felső részén; az állon a szakáll ugyancsak bekarcolt függőleges vonalakkal van jelezve. Az arcon a felületét áttörő bevágott vonallal van ábrázolva a két szem, a száj és a két füllyuk, befúrással az orrlyukak. Hátral- közepén viszonylag kis méretű, szabályos kerekességű égetőnyílás.

A fejet 1914-ben vásárolta a múzeum Paul Arndttól, az ismert műkereskedőtől, az antik szobrászat egyik legkiválóbb ismerőjétől egy 650 darabból álló terrakotta- gyűjtemény részeként. Azóta csak egyetlen nyomtatott említése van: a gyűjtemény leíró katalógusában szerepel illusztráció nélkül, mint „ismeretlen rendeltetésű edény”.⁴⁴ Bár az első pillantásra érthetően felvetődő edényfunkciót nyilvánvalóan cáfolja a kiöntő hiánya, egyébként a meghatározás pontosan tükrözi a hasonló darabokkal szembeni tanácstalanságot, amely az egész egykorú tudományt jellemezte. Az egyetlen ezen túlmutató adat a fej provenienciájára vonatkozik: „Közép-Itáliából”. Mint a katalógus származásadatainak nagy része, ez is Arndtnak az egyes darabokhoz csatolt szűkszavú, de a tényeket illetően aggályosan pontos jegyzetén alapul, ebben az esetben alighanem akaratlanul korrigálva azt az eredeti „mittelitalisch” jelző fordításában. Arndt általában szigorúan különbséget tett származási hely (pl. „aus Tarent”, „aus Sparta”) és meghatározás (pl. „tarentinisch”, „lakonisch”) között. Ebben az esetben azonban a jelző mégis csak a származásra vonatkozhat, mert a „középitáliai” mint művészettörténeti fogalom mind a vásárlás, mind a katalógus írása idején még ismeretlen volt a klasszika-archaeológiában.⁴⁵ Ennél azonban egy lépéssel tovább is lehet menni: Arndt jegyzeteinek tanúsága szerint jól fel tudta ismerni az etruszk és faliszki tárgyakat (a chiusii canopus-urnákat is beleértve!), a budapesti fej származási (vagy ezúttal az ezzel alighanem azonos megszerzési) helyét tehát Közép-Itáliának Etrurián kívüli területén kell keresni.

A következő lépés lehetőségére azonban jó néhány évtizedet kellett várni. Ennyi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Itália praerómai kultúráinak kutatásában egy régóta felmerült, majd a 20. század húszas éveitől éles viták középpontjába került szemlélet: az Itália *teljes* területére egyformán kiterjedő érdeklődés követelmé-

⁴⁴ Oroszlán, Z.: Az OMSZM antik terrakotta gyűjteményének katalógusa. Budapest 1930. 91, 15. sz.

⁴⁵ L. elsősorban R. Bianchi Bandinelli 1969-ben megjelent könyvét (Roma: il centro del potere. Milano. 28–30; a német, angol és francia fordításban a lapszám egyezik), de a kutatások előrehaladásával a kifejezés részint túl általánosnak, részint túl szűknek bizonyult.

13—15. kép. Terrakottafej. Budapest, Szépművészeti Múzeum
16. kép. Terrakottaszobor részlete. I Luoghi degli dei, cat. Chieti 1997, XII. tábláról

nye a történeti és ezen belül a régészeti kutatás gyakorlatának szintjén is érvényre jusson. További évtizedekre volt szükség ahhoz, hogy ennek — elsősorban a főfelügyelőségek olykor héróikus erőfeszítései nyomán — látható eredményei szülessenek, és ezek szélesebb körben hozzáférhetőkké váljanak. Nem itt a helye egyrészt a modern Itálián belüli gazdasági és politikai okok, másrészt szélesebb körben a régészet iránti érdeklődés súlypontváltozásai és nem utolsósorban a művészet fogalmának gyökeres átfogalmazódása, mint alighanem a változást előidéző, illetve siettető négy fő tényező részletes elemzésének. De legalább a közvetlen szervezeti következmények közül az alábbiak szempontjából a legfontosabbakra utalni kell: Basilicata és Umbria önálló régészeti főfelügyelőségének felállítására 1964-ben, majd Abruzzo és Molise főfelügyelőségének önállósulására 1971-ben. Az új szemlélet által kijelölt munka első jelentős eredményei szinte bámulatos gyorsasággal értek publikusakká, a leghatásosabban az azóta is megszokott módon: egy-egy nagyobb terület legfontosabb új kutatásai eredményeit bemutató kiállításokon és az azokat kísérő katalógusokban — hangsúlyozottan provizórikus és szükségképpen szelektív prezentációval, amely azonban az első következtetések közzétételén és vitára bocsátásán túl jórészt a következő feladatokat is kijelölte.⁴⁶

Abból az óriási, Liguriától a Salentói-félszigetig, Estétől Calabriáig terjedő nekropoliszból, amely a római uralom alatti egyesítés során eltemetett itáliai kultúrák maradványait őrzi, sorra kerültek és kerülnek elő feltárása folyamán olyan emlékcsoportok, amelyek a 8—1. század itáliai művészetéről korábban néhány esetlegesen előkerült darab alapján megrajzolt vázlatos képet új színek sokaságával gazdagítják, régi elméleteket cáfolva vagy árnyaltabbá téve, ugyanakkor nem egyszer ma már (vagy még) ismeretlen körülmények közt előkerült, az őket övező bizonytalanság miatt közöletlenül maradt darabok művészeti és történeti értelmezésére is lehetőséget adva. Az utóbbiak sorába tartozik a budapesti terrakotta fej is.

Eleinte a Villa Giuliában terjedelmes válogatásban látható, majd monumentális kiállításon részletesebben bemutatott leletek (elsősorban a satricumi borostyánkő figurák és a montecassinói terrakotta fogadalmi szobrok)⁴⁷ az archaikus Latium felé mutattak. A lehetőségeknek mind kronológiai, mind földrajzi határait tágította a capuai múzeumban őrzött campaniai terrakotta fogadalmi szobrok 1965-től folyamatosan megjelenő publikációja.⁴⁸ A kapcsolatok azonban, bár meglétük kétségtelen, az

⁴⁶ A következők szempontjából a legfontosabb katalógusok: *Antiche civiltà d'Abruzzo*, az 1969-ben *V. Cianfarani* által szervezett római kiállításához, majd az ő emlékét is megörökítő kötet: *Culture Adriatiche*, 1978; *Popoli anellenici in Basilicata*, Potenza 1971 (a *D. Adamesteanut*-tól gondozott kiállításához); Sannio, 1980, az Iserniában rendezett kiállításához, amelyhez a Sannio, Atti, 1984 kapcsolódott; Samnium, 1991, a milánói kiállításához; a Chietiben rendezett kiállításához: Luoghi, 1997; végül legutóbb a római kiállításához: *Studi sull'Italia dei Sanniti*, Roma 2000.

⁴⁷ Az 1976-ban rendezett római kiállítást és katalógusát (*Civiltà del Lazio primitivo*) *G. Colonna* gondozta.

⁴⁸ Capua preromana. *Terrecotte votive*. Catalogo del Museo Provinciale Campano I—VI. Firenze 1965—1994 (I—II: *M. Bonghi Jovino*; III—IV: *M. Bedello*; V: *S. Baroni*—*V. Casolo*; VI: *S. Pesetto*).

„italikus művészet” meghatározási kísérleteihez hasonlóan túlságosan általánosak voltak ahhoz, hogy perdöntőek legyenek. Másfelől fontos tanulságokat ígért az itáliai fogadalmi leletek iránt a hatvanas évek végétől megnyilvánuló széles körű érdeklődés, amely rövidesen az első szintéziskísérletekhez,⁴⁹ majd fontos előzmények után publikálásuk corpus jellegű sorozatának megindításához vezetett.⁵⁰ Az így ismertté vált és rendszerezett hatalmas mennyiségű anyag áttekintése nyilvánvalóvá tette, hogy a budapesti fej, amelynek fogadalmi rendeltetése nem lehet kétséges, a kikristályosodott csoportok egyikével sem mutat semmiféle rokonságot. Ez a negatív eredmény szűkebbre zárta a lehetőségek körét Közép-Itáliában.

Comellának a fogadalmi együttesek rendszerezése során feltűnt Samnium különleges helyzete, aminek magyarázatát és pontosabb meghatározását a feltárt anyag közlésétől várta.⁵¹ Mint kitűnt, teljes joggal. A samnis kultúra felfedezése a modern tudományban viszonylag későn kezdődött el. Fő állomásai: a *Soprintendenza alle Antichità degli Abruzzi e del Molise* aktivizálódása V. Cianfarani vezetésével az ötvenes évek elején;⁵² a máig végleges berendezésre váró chieti Museo Nazionale megnyitása 1959-ben;⁵³ E. T. Salmon monográfiájának megjelenése;⁵⁴ az 1969-ben Rómában, majd Torinóban és Milánóban bemutatott kiállítás és az ezt 1978-ban követő kötet; A. La Regina tanulmánya 1989-ben,⁵⁵ továbbá az iserniai, milánói, chieti és római kiállítások 1980-ban, 1991-ben, 1997-ben és 2000-ben.⁵⁶

A samniumi kultúrák szélesebb körű megismerése mind jobban kiemelte elszigeteltségéből a budapesti fejet. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy keletkezését ebben a körben kell keresni. Egyelőre úgy tűnik, hogy a legközelebbi kapcsolatban Schiavi d'Abruzzo fogadalmi terrakottáival áll. A jelenlegi Abruzzo és Molise régiót elválasztó Trigno folyó bal partján, a mai település közelében 900 m magasságban fekvő, már korábban felfedezett szentélyben⁵⁷ 1971-ben talált *stips votiva*, amelynek leletkörülményei dokumentálatlanok,⁵⁸ nem sokkal feltárása után már látható volt a chieti Museo Nazionaleban,⁵⁹ majd egyre több darabja került publikálásra.⁶⁰ Terra-

⁴⁹ M. Fenelli: ArchClass 27 (1975) 206—252; A. Comella: MEFRA 93 (1981) 717—803.

⁵⁰ Corpus delle stips votive in Italia, red. M. Torelli—A. Comella. Roma 1986-tól (eddig tizennégy kötet), továbbá több azonos vagy hasonló szerkezetű publikáció a sorozaton kívül.

⁵¹ I. m. (49. j.), 770.

⁵² L. V. Cianfarani, in: Popoli e Civiltà dell'Italia Antica, vol. V. Roma 1976. 30.

⁵³ Sorsáról l. első sorban V. Cianfarani: Schede del Museo Nazionale I. Chieti 1971. 5—8 és A. M. Sestieri: Luoghi, 1977, 7.

⁵⁴ Salmon, 1967; kritikája és folytatása most E. Dench könyvében: From Barbarians to New Men. Greek, Roman and Modern Perceptions of Peoples of the Central Apennines. Oxford 1995.

⁵⁵ In: Italia omnium terrarum parens. Milano 1989. 301—432.

⁵⁶ L. 46. j.

⁵⁷ L. róla részletesebben A. La Regina: Hellenismus. 1976, 230—238; Ua., in: Culture Adriatiche, 1978, 490—493 és pl. VIII; S. Lapenna—G. Iaculli: Luoghi, 1997, 81—88, pls. X—XII és legutóbb Lapenna: EAA, Secondo Suppl., vol. V. Roma 1997. 183—185 (a teljes korábbi irodalommal). L. még S. P. Oakley, The Hill-forts of the Samnites. London 1995. 102.

⁵⁸ Lapenna: Luoghi, 1997, 117.

⁵⁹ V. Santa Maria Scrinari: Il Mus. Arch. Naz. degli Abruzzi (breve guida). Chieti 1975. 16—17.

kottaszobrainak némelyike, elsősorban egy alighanem teljes alakból fennmaradt férfifej⁶¹ (16. kép), mind készítésének technikáját (korongon formálták, a szemöldököt, a füleket és az orrot utólag illesztették hozzá, a szemek és a szájnylás befúrásával, illetve bevágással van jelezve), mind stílusát tekintve olyan közel áll a budapesti példányhoz, hogy ha nem is azonos kéztől, de azonos műhelyből való származásuk is elképzelhető.⁶² Az összehasonlítás alapján az mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a Szépművészeti Múzeum darabja a samnis művészet körébe tartozik. Megkülönbözteti a schiavi terrakották eddig ismert produkciójától a többenél jóval kevésbé improvizáltnak ható kidolgozása, a fej csaknem szabályos gömb alakja, vagyis az, amit az itáliai művészetnek a göröggel szembeni *differentia specifica*-ját a modern művészettörténetben először meghatározni próbáló strukturalista nézőpont „stereometrische Elementarform”-ként jellemzett.⁶³ Az eltérés azonban csak a *kivitel* minőségét érinti, nem lépi túl a közeli stílusrokonság határait.

Ennek a lokalizálás szempontjából is van jelentősége. A samnis művészet olyan globális tárgyalásának, amely túlmegy az italikus művészetekre általában jellemző vonásokon — mint amilyen például az fejnek és főleg az arcnak az egész emberalakot képviselő szerepe —, egyelőre az egyik fő akadálya ugyanis az indigén típusokat készítő műhelyek elszigeteltsége és önállósága. Ez egyrészt azt jelenti, hogy készítményeiket egymást át nem fedő kis körzeteknek szánták, másrészt improvizáltnak tűnő produkciójuk művészi formája többnyire meglepően konzisztens, ahogy ezt Schiavi mellett többek közt például Fonte S. Nicola fogadalmi terrakottái is mutatják.⁶⁴

Már csak emiatt is indokolt ezekkel a szobrocskákkal kapcsolatban stílusról beszélni, túllépve az akaratlanul is a görög, római és esetleg az etruszk művészetet mércének vevő méltatások elutasító tanácstalanságán.⁶⁵ Valójában minden emberi alkotásnak stílusa van. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy korhoz köthető, még ha vannak is archetipikusnak nevezhető vonásai. A Schiaviban talált terrakották és az alighanem készítési helyét tekintve is hozzájuk társítható budapesti fej esetében ennek a kormeghatározásnak bizonyos határokon belül biztos alapjai vannak. A Schiavi d'Abruzzo-i szentélyben két templom maradványait tárták fel. Az egyik a Kr. e. 3.

⁶⁰ Az első beszámolót (*G. Colonna*: StEtr 41, 1973, 514) követően elsősorban *La Regina*: Culture Adriatiche, 1978, i. h., és mindeddig a legrészletesebben *G. Iaculli*: Luoghi, 1997, 117–126 (l. még *C. Morelli*: uo., 89–91).

⁶¹ Hellenismus, 1976, 253, fig. 9; Culture Adriatiche, 1978, pl. 321; Sannio, 1980, 284, no. 90c; Luoghi, 1997, 118, 3. sz. (ill.) és XII. tábla.

⁶² Erről talán többet lehet majd mondani a fentitől mintegy 120 m-re nemrég felfedezett és feltárás alatt levő kultuszhely anyagának ismeretében; l. *Lapenna*: Luoghi, 1997, 82 és EAA i. h. (57. j.), 184–185.

⁶³ *W. Kaschnitz-Weinberg*: RömMitt 41 (1926) 159.

⁶⁴ *A. Faustoferri*: Luoghi, 1997, 100, 105–106, 24–36. sz.

⁶⁵ „sconcertante primitivismo”: *Colonna*: i. h. (60. j.); „assoluta insufficienza formale”: *A. Giuliano*: Xenia 3 (1982) 36; „esasperato schematicismo”: *Tagliamonte*, 1996, 198, vagy a legjobb esetben „improvvisazione popolare”: *R. Bianchi Bandinelli*: Archeologia e cultura. Milano–Napoli 1961. 188. Jóval megértőbben *La Regina*: Hellenismus, 1976, 243.

század végén, a másik, kisebb méretű az 1. század elején épült. Az utóbbi hátsó fala mögött került elő a *stips votiva*, amelynek korai anyagára vonatkozólag a templom építése természetesen legfőbb *terminus ante quem*-et jelent, a *terminus post quem* pedig a fogadalmi ajándékok szokásának hirtelen és széles körű elterjedése Itáliában a 4. század folyamán. A „folia terapeutica”⁶⁶ nyilvánvalóan csak részleges és ezért elégtelen magyarázata a jelenségnek, amely kétségkívül az italikus népek elsősorban politikai és gazdasági tényezők által felszított önazonosítási törekvésének volt az egyik áttételes megnyilvánulása.⁶⁷

A schiavi *stips votiva* szóban forgó anyagának a két időhatár közé helyezésére és ezen belül valamivel pontosabb keltezésére egy egyelőre egyedülálló darab nyújt további támaszpontot: egy nőalak töredéke, amelynek arcát a 3. század első felében készült tarentumi istennőfej matrixából préselték.⁶⁸ Ennek nemcsak kronológiai szempontból van jelentősége, hanem arra is figyelmeztet, hogy az a művészeti tendencia, amelyet a fentiek alapján a 3—2. századra keltezhető budapesti fej is képvisel, és amelyet — a megfelelő jelzőt keresve — *popolare*-nak, *incolta*-nak, *anellenica*-nak szoktak nevezni, Samniumban egy-egy szentélyen, sőt talán egy műhelyen belül sem különült el a másik, a hellénizmus mind erősebb hatását tükröző tendenciától,⁶⁹ amely a vesztes samnis háborúk után, a 3. század első negyedétől római fennhatóság alá került területeken egyre látványosabban érvényesült.

Az elszórt *pagus*-okban és *vicus*-okban élő, az urbanizációhoz önszántukból kevéssé vonzódnó népcsoportoknak a kezdetben szabad ég alatti, településeken kívüli szentélyek nemcsak vallási központjai voltak, hanem találkozósaiknak, legtöbb közös ügyük lebonyolításának színhelyei is, összekötői és gyakran határai az egyes csoportok területének.⁷⁰ A romanizáció során a viszonylag homogén lakosságból egy mind hatalmasabb és gazdagabb vezető réteg emelkedett ki. Jórészt az ő vagyonuknak és nem utolsósorban presztízsigényüknek köszönhető, hogy a fontosabb szentélyekben — mint Schiaviban is —, főleg a második pún háború után monumentális épületek emelkedtek, amelyeknek mesterei megrendelőik kívánsága szerint az itáliai hagyományokat mind erősebben latiumi-campaniai hellénisztikus elemekkel ötvözték (a leglátványosabb módon az architektonikus díszítésben), és amelyek egyfajta italo-

⁶⁶ M. Fenelli: PACT 34 (1992) 129.

⁶⁷ Dench: i. m. (54. j.) 175 skk.; a terrakottákról P. Pensabene: ArchClass 29 (1977) 431—435 és Ua., in: Pensabene et alii: Terrecotte votive dal Tevere. Roma 1980. 45.

⁶⁸ G. Iaculli: Luoghi, 1997, 121, no. 23 (ill.), XII. tábla (irodalommal). Mérete miatt aligha lehet antefix matrixa, ahogy eddig feltételezték.

⁶⁹ Nem ide tartozik annak a tárgyalása, mennyire volt általános ez a jelenség Itáliában, és mennyire szigorúan különíthetők el egymástól a fogadalmi tárgyak Comella-féle csoportjai.

⁷⁰ A településeken kívüli szentélyek fogalmáról G. Colonna, in: Santuari d'Etruria, cat. mostra Arezzo, 1985 (a cura di G. Colonna), 149; P. G. Guzzo: Schema per la categoria interpretativa del santuario di frontiera. Scienze dell'Antichità 1 (1987) 373—379. A samnis szentélyekről I. E. M. Edlund: The gods and the Places. Stockholm 1987. 42 (de l. ismertetését: M. Torelli: Latomus 49, 1990, 714); U. Sinn, in: Greek Sanctuaries (ed. N. Marinatos—R. Hägg). London—New York 1993. 102; Tagliamonte, 1996, 179—202; funkciójukról M. J. Strazzulla: Luoghi, 29—30; A. R. Staffa: BullCom 98 (1997) 207.

hellénisztikus művészeti *koiné*-ba tagozódtak be. Jól mutatja ezt Schiavi d'Abruzzóban a nagy templomot díszítő dór fríz, a metopékban felváltva ökörféjjel és rozettával,⁷¹ és ugyanígy a kis templom falát fedő terrakottalapok domborművei⁷² — a közeli Pietrabbondante, Vasto (loc. Punta Penna) és Villalfonsina italikus szentélyében előkerült párhuzamaikkal⁷³ egyfajta „abruzzói barokk” képviselői —, amelyeknek campaniai rokonaiban nem alaptalanul ismerték fel a már teljesen a római művészet körébe tartozó Campana-reliefek elődeit.⁷⁴ A kisebb templom előtt feltárt oltár ante-fixének *Potnia Thérón* ábrázolása⁷⁵ is széles körben volt elterjedt a hellénisztikus kori Közép-Itáliában, a samnis szentélyektől (Chieti, Colle S. Giorgio, Pietrabbondante, Villalfonsina) Campaniáig, Latiumig és Etruriáig.⁷⁶

A kapcsolatok, főleg Campaniával és a kölcsönös gazdasági érdekek folytán Apuliával⁷⁷ a 4. század előtt is fennálltak, de csak a 4. század közepétől alakult ki Samnium művészeti kultúrájának az az említett kettőssége,⁷⁸ amelyben az egyik oldalon az egyelőre ismeretlen közvetlen előzményekből kisarjadt, nyilván a lakosság szegényebb és zártabb részének igényeit kielégítő „arte popolare” állt, a másikon a hellénisztikus-római tendenciák iránt egyre fogékonyabb „arte colta”, a tudatos politikai szándékból vagy csak az új formák varázsától megérintve akkulturalizálódó csoportok vagy rétegek művészete. Az előbbi mindig szűkebb közösségekhez szólt, és egy-két mestert foglalkoztató kis helyi műhelyek produkciója volt, az „arte colta” képviselőinek jelentős része Délről vagy Nyugatról importált darabokból állt, az igényesebb építészeti és nagyszobrászati feladatokat pedig alighanem gyakran egy-egy munkára alkalmazott, elsősorban Campaniából meghívott vándorló mesterekre vagy bérbevett szakképzett kézműves rabszolgákra bízta.⁷⁹

⁷¹ *La Regina*: Hellenismus, 1976, 250, fig. 4; Culture Adriatiche, 1978, pl. 322; *Cianfarani*: Schede, i. m. (53. j.), számozatlan tábla (az ökörféj); *Lapenna—Iaculli*: Luoghi, 1997, 81, 86, nos. 1—3 (a korábbi irodalommal). Vö. a mésző fríz Vastogirardiból: *J.-P. Morel*: Hellenismus, 1976, 260 és fig. 5; *Ua.*: Sannio, Atti, 1984, 40 és pl. 14; EAA, Secondo Suppl. Vol. V, 1997, Fig. 1220. A motívum elterjedéséről Közép-Itáliában *M. Torelli*: DialArch 2 (1968) 32—51. L. még *A. Candoloro*, in: Papers in Italian Archaeology IV, 4 (ed. C. Malone—S. Stoddart). Cambridge 1985. 51—65 (non vidi); *M. Cygelman*: Vetulo-nia, Museo Civico Archeologico, Guida. Firenze 2000. 104 és 86. kép (Vetuloniából, Costa Murata, Kr. e. 1. sz.)

⁷² *La Regina*: Hellenismus, 1976, 251, fig. 5; Culture Adriatiche, 1978, pl. 322; *G. Iaculli*, in: Prima Italia, cat. Roma 1981. 203, no. 146 (ill.); *Ead.*: Luoghi, 87, nos. 1—3 (bibl. a no. 1-nél).

⁷³ Pietrabbondante: *La Regina*: Sannio, 1980, 169—170, no. 50, 4—5; Samnium, 1991, 104, fig. 4. Vasto: *A. R. Staffa*: Luoghi, 1997, 80, no. 1. Villalfonsina: *A. Faustoferri*: ibid., 72, nos. 3—6.

⁷⁴ *M. J. Strazzulla*, in: Caratteri dell'ellenismo nelle urne etrusche (a cura di *M. Martelli—M. Cristofani*). Firenze 1977. 47—48; egyetértőleg *Iaculli*: Luoghi, 1997. 87.

⁷⁵ *Iaculli*: Luoghi, 1997. 87—88, no. 1 (ill.); EAA Secondo Suppl., vol. V, fig. 239.

⁷⁶ Pietrabbondante: EAA, vol. VI, 1965. fig. 177; *A. Di Niro*: Sannio, 1980, 168—169 (ill. és bibl.); *I. Macchiarola*: Samnium, 1991, 154—156, nos. d7, d12—d13 és pl. 2.. Chieti: *Iaculli*: Luoghi, 1997, 47—49 és 24—25. j. (további irodalom).

⁷⁷ *M. Gaggiotti*: „Bourgeoisies”, 1983. 137; *M. Corbier*: Romanisation du Samnium, 1991. 149 ff.; *J.-P. Morel*: ibid. 201.

⁷⁸ *Gaggiotti*: i. m. 139, de úgy tűnik, hogy az „arte incolta”-t elkülöníti a „koine italica”-tól, tehát lényegében három tendenciát különböztet meg.

⁷⁹ *J.-P. Morel*: „Bourgeoisies”, 1983, 21—39; *Ua.*: Scienze dell'Antichità 3—4 (1989—1990) 512—

A két irányzat, amely együttesen alkotja az egyébként földrajzilag nehezen körülhatárolható samnis művészet egészét, a 3—1. században, mint láttuk, többkevesebb kölcsönhatásban általában együtt élt az italikus szentélyekben. Schiavi d’Abruzzo különleges helyzete az „arte incolta” szokatlan mennyiségi predominanciájában és képviselőinek a hellénizmustól teljesen érintetlen stílusában áll. A jövő útja azonban nem ez volt.

Itália népeinek utolsó nagy Róma elleni fegyveres felkelése, a szövetséges háború elsősorban az italikus népcsoportok vezető rétegének (*domi nobiles*, Cic.) már korábban elkezdett harca volt a római polgárjoggal járó kiváltságokban való részesülésért (*consortium imperii*, Cic.).⁸⁰ A kivívott jogegyenlőség következménye pedig a benne szívós ellenállása miatt a legkésőbb részesült Samniumban⁸¹ is az lett, amit jó fél századdal később a venusiai költő fogalmazott meg: *quidquid delirant reges, plectuntur Achivi*. A már az előző két évszázad során lassanként nagybirtokossá vált és a második pún háború befejezése utáni új történelmi helyzetben a Kelettel (főleg Déllossal) való kereskedelem hasznában is részesedő elit,⁸² Campaniából és Latiumból beköltözött családokkal is kiegészülve,⁸³ nemcsak a kialakuló városi központokban került vezető pozíciókba, hanem Sulla óta a római senatusba vezető út is megnyílt előtte,⁸⁴ ennek minden előnyével és veszélyével. Pusztán a véletlen műve, hogy a Schiavi d’Abruzzo-i kisebb templom latiumi-campaniai mintára készült padlómozaikja ennek paradigmatis érvényű demonstrálója. A mozaik-kockákból kirakott oszk felirat a templom (tényleges vagy inkább névadó) építtetőjének és építészének a nevét is megadja.⁸⁵ Mindkettő az elithez tartozó, jól ismert és korábban több generáción át vezető tisztséget viselő samnis család tagja;⁸⁶ az előbbi (nevének latinósított formájában) Numerius Decitius, a másik C. Papius Mutilus, alighanem a samnisok *imperator*-a a szövetségi háborúban.⁸⁷ Ismerjük leszármazottaik némelyiké-

513; *Ua.*: Romanisation du Samnium, 1991. 202—203; *M. Gaggiotti*: uo. 43—44. Rabszolgákról samnis műhelyekben pl. *A. La Regina*: StEtr 44 (1976) 286—287; *M. Lejeune*: uo. 290—291.

⁸⁰ *E. T. Salmon*: Phoenix 16 (1962) 107—119, főleg 108—109, 119; *P. A. Brunt*, JRS 55 (1965) 90—106, főleg 92—93; *Wiseman*, 1971, kül. 63; *E. Lepore*, in: Antiche civiltà lucane (a cura di *P. Boraro*). Galatina 1975. 55—57; *Tagliamonte*, 1996, 154. A részletekről (részben eltérő véleménnyel) *E. Gabba*: CAH, Second Edition, vol. IX, 1994. 104—128, főként 112—114 (részletes bibl. a kötet végén).

⁸¹ *Brunt*: i. h. (80. j.) 108—109; *Ua.*, 1971, 91.

⁸² *L. Gaggiotti*: „Bourgeoisies”, 147.

⁸³ *Gaggiotti*: i. m., 149—150.

⁸⁴ *Wiseman*, 1971, 189—190; *Gaggiotti*: i. m., 140—141, 143; *M. Torelli*: uo. 248; *M. Buoncore*: Luoghi, 148—152 (irodalommal).

⁸⁵ *A. La Regina*: DialArch 4—5 (1971) 458; *A. L. Prosdocimi*: StEtr 48 (1980) 187—193, 196; *La Regina*, in: Italia omnium terrarum parens. Milano 1989. 330. Reprodukálva in: Luoghi, 1997, X. tábla, alul. *L. P. Poccetti*: Nuovi documenti italici. Pisa 1979. 49—50.

⁸⁶ A két *gens* vezető tisztséget viselő tagjairól *La Regina*, in: Italia omnium terrarum parens, 330—331, 332—333.

⁸⁷ *F. Münzer*: RE XVIII, 2 (1949) 1078—1080; *Wiseman*, 1971, 249, no. 306; *Prosdocimi*, i. h. (85. j.) 188—195; *La Regina*: Samnium, 1991, 149—152.

nek sorsát Rómában: egy Decitius Sulla proscriptióinak áldozata lett, egy Papius pedig a Kr. u. 9. év consula.⁸⁸

A lakosság nagyobbik részének azonban egészen másfajta lehetőségeket hozott jogi helyzetüknek a szövetségi háborút követő megváltozása. Ezentúl római polgárként harcolhattak Róma imperiumnövelő háborúiban, elköltözhettek az elszegényedett területekről,⁸⁹ zsoldosnak, gladiátornak⁹⁰ szegődhettek, vagy a városi semmittevők gyülevész tömegét gyarapíthatták. Amit elvesztettek, az utolsó, vér, sőt harc nélkül vívott samnis—római háború volt, tétje a samnis kultúrának, benne a hagyományos vallásosságnak és kultuszhelyeinek fennmaradása vagy megsemmisülése. Az új vagy megnövekedett urbánus központokban a vezető réteg által a latin nyelvvel együtt készséggel elfogadott hivatalos római vallás vált uralkodóvá. A kis helyi szentélyek — így Schiavi d’Abruzzón kívül Atessa, Fonte S. Nicola, Vacri és lényegében Vastogirardi is — elsovadtak, építkezéseik elakadtak.⁹¹ A fogadalmi szobrok korábbi típusainak készítése szinte teljesen megszakadt.⁹² Mindez távolról sem parancsra vagy utasításra történt, hanem a megváltozott politikai és társadalmi helyzet tükröző lassú, spontán folyamat volt. Ezt mutatja Schiavi d’Abruzzo szentélyének sorsa is. A terrakotta figurák eltűntek a szövetséges háború után, de a szentély látogatottságát legalább a Kr. u. 2. század közepéig római mécsesek sorozata jelzi:⁹³ a *pax Romana* hervadt virágai a samnis kultúra sírdombján.

SUMMARY

Two terracotta statues in the collection of the Budapest Museum of Fine Arts and unpublished until now are originally from the Black Sea site of Kallatis, now Mangalia. A detailed discussion of the pieces shows that they are datable from the second half of the 2nd century B.C. to the first quarter of the 1st. After a summary of the history of terracotta production in the area from its beginnings in the 4th century, the article shows that the local production flowered in the century and a half preceding final integration into the Roman Empire, an act completed by a treaty preserved in an inscription dated to the mid first century B.C., and was one of the most important ways in which the Greek and non-Greek populations of the place were able to square their differences.

Publication of a terracotta head in the collection of the Antiquities Department of the Budapest Museum of Fine Arts, and discussion of its place in the art of the Samnites. Similarity of the piece to votives found in the sanctuary of Schiavi d’Abruzzo. In connection with the latter, remarks on the importance for the Italic peoples of sanctuaries located outside settlement-areas, also notes on a few important characteristics of Samnite art and the disappearance of the Samnite culture after the Roman conquest.

⁸⁸ *La Regina*: Hellenismus, 1976, 243. A consul M. Papius Mutilusról *M. Hofmann*, RE XVIII, 2 (1949) 1080, no. 13.

⁸⁹ Samnium pusztításáról 89 után l. *Brunt*, 1971, 355—356.

⁹⁰ *M. Torelli*: Sannio, Atti, 1984, 31.

⁹¹ Atossa: *E. Fabbricotti*: Luoghi, 1997, 75. Fonte S. Nicola: *A. Faustoferri*: uo. 77. Vacri: *G. F. La Torre*, uo. 54. Vastogirardi: *S. Capini*: EAA, Secondo Suppl., vol. V (1997) 957 (irodalommal).

⁹² *Pensabene*: i. m. (67. j.) 51.

⁹³ *G. Iaculli*: Luoghi, 1997, 124—126, nos. 10—26 (ill.).